

ELEŞTİREL BİR LAKATOS OKUMASINA NEREDEN BAŞLAMALI?

Mehmet Ali Olpak

Dr., Türk Hava Kurumu Üniversitesi, Makine Mühendisliği Bölümü, Ankara
maliolpak@gmail.com

ÖZET

Bu çalışma, Imre Lakatos'un geliştirdiği "bilimsel araştırma programlarının metodolojisi"ni incelemektedir. Lakatos, çağdaşı olan Thomas Kuhn ve Karl Popper'in yaklaşımları üzerine yaptığı eleştiriden yola çıkarak kendi yaklaşımını geliştirmiştir. Verdiği eserlerde Marksist geçmişinin izleri de görülmektedir ve bu izler Marksizm'e dair eleştirileriyle sınırlı değildir. Lakatos, diyalektik ve tarihsel materyalizm konusundaki bilgi birikiminden de yararlanmış, kendi metodolojisinde bu yaklaşımların çeşitli kavramlarına yer vermiştir. Ancak bunu yaparken Marksizm'in kuramsal düzeyde geçerliliğini ortaya koyma motivasyonu hareket ettiği ve bu motivasyonun kendi geliştirdiği metodolojinin olanaklarını sınırladığı görülmektedir.

Bu çalışmada, Lakatos'un metodolojisinin diyalektik materyalizm çerçevesinde eleştirisinin diyalektik materyalizmin bilim kavrayışına katkı potansiyeli tartışılmaktadır. Bu amaçla, öncelikle bilimsel araştırma programları metodolojisinin bir özeti sunulmaktadır. Ardından, Lakatos'un geliştirdiği haliyle bu yaklaşımın ne gibi sorunlar barındırdığı tartışılmakta ve diyalektik materyalist bilim felsefesi için katkı potansiyeli değerlendirilmektedir. Lakatos'un görüşlerinin kuvvetli yönleri ve önemli sorunları tarif edilerek, söz konusu sorunları çözebilen bir yaklaşımın diyalektik materyalizm çerçevesinde geliştirilebileceği iddia edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Imre Lakatos, bilimsel araştırma programlarının metodolojisi, diyalektik materyalizm

WHERE TO BEGIN A CRITICAL READING ON LAKATOS?

ABSTRACT

This article examines "the methodology of scientific research programmes" developed by Imre Lakatos. Lakatos has developed his own approach beginning from his critique on the approaches of his contemporaries Thomas Kuhn and Karl Popper. In his works, traces of his Marxist past have also been observed, and these traces are not limited to his critique about Marxism. Lakatos has also made use of his background on dialectics and historical materialism, and has included various concepts of these approaches in his methodology. However, it is observed that he has been proceeding with the motivation to justify the invalidity of Marxism as well and that this motivation has put limitations on the potential merits of the methodology developed by himself.

In this article, the potential for contribution of the critique on Lakatos' methodology within the framework of dialectical materialism to the science conception of dialectical materialism. With this purpose, firstly, a summary of the methodology of scientific research programmes is presented. Then, it is discussed what sort of problems this approach contains. Its potential for contribution for the dialectical materialist philosophy of science is evaluated. Strengths and major problems of Lakatos' views are described. It is asserted that an approach which is able to solve the mentioned problems can be developed within the framework of dialectical materialism.

Keywords: Imre Lakatos, the methodology of scientific research programmes, dialectical materialism

Imre Lakatos, 20. yüzyılın en önemli matematik ve bilim felsefecilerinden biri olarak anılmaktadır. Özellikle ünlü Kuhn-Popper tartışmasının eleştirisinden yola çıkan ve modern bilimin epistemolojik standartları üzerine kendi yaklaşımını ortaya koyduğu çalışmaları ile öne çıkmış, bir anlamda bilim felsefesine bir "Kuhn-Popper sentezi" sunmuştur. Matematik, fizik ve felsefe okumuş ve Marksist bir geçmişe sahip olan (Larvor, 1988: 1-7) Lakatos'un, her ne kadar Marksizm'i bir noktada terk etmiş olsa da, edindiği formasyonu kendi metodolojisini geliştirirken tüm gücüyle kullandığı söyle-

nebilir. Bu bağlamda, diyalektik materyalizm veya Marksizm çerçevesinden kapsamlı bir değerlendirmeye tabi tutulmasının Marksist bilim felsefesi literatürüne önemli bir katkı olacağı öngörülebilir. Her ne kadar bu çalışmada kapsamlı bir değerlendirme sunulacak olmasa da, öngörülen katkının yazara düşen parçası olacak şekilde çeşitli görüşler ortaya konacaktır. Bu sayede, diyalektik materyalizm çerçevesinden bakarak eleştirel bir Lakatos okuması yapmak isteyen araştırmacılara çeşitli ipuçları sağlanması umulmaktadır.

BİLİMSEL ARAŞTIRMA PROGRAMLARI METODOLOJİSİ: MOTİVASYON VE TEMEL KAVRAMLAR

İlk olarak ifade edilmesi gereken noktalar şunlardır: Lakatos, esasen Popper'ın yaklaşımını benimsemekte, ancak onu kısmen Kuhn'un eleştirilerini dikkate alarak, kısmen de kendi geliştirdiği kavramlar yoluyla eleştirmekte ve kendi ifadesiyle geliştirmektedir (Lakatos, 1989a: 10; Lakatos, 2017: 126). Dolayısıyla, kendi oluşturduğu yaklaşımın temel sorusu Popper'ın "sınır çekme problemi" ile ilişkilidir.¹ Esasen, Kuhn-Popper tartışmasının ilginç özelliklerinden biri, ikisinin farklı temel problemlerden yola çıkmış olmaları ama bilimin epistemolojik ve epistemoloji bağlantılı etik standartlarına dair bir tartışma yürütmüş olmalarıdır (Lakatos, 1989a: 92; Lakatos, 2017: 224.).

Popper, özetle, hangi kuramların bilimsel olarak nitelendirilip hangilerinin nitelendirilemeyeceğini sorgular ve ünlü "yanılsamacılık" yaklaşımını geliştirir. Ona göre bir bilim insanı, üzerine çalışmak üzere bir kuram seçerken veya kurarken, hangi ampirik koşullar altında bu kuramdan vazgeçeceğini önceden belirtebilecek durumda olmalıdır veya benzer şekilde kuramın hangi ampirik koşullar altında terk edilmesi gerektiğinin önceden belirli olması gereklidir (Lakatos, 1989a: 10; Lakatos, 2017: 124).² Popper'a göre bu kriter yalnızca kuramın bilimselliği ile ilgili değildir, aynı zamanda bilim insanının etik anlayışının ayırt edici özelliğidir (Lakatos, 1989a: 10; Lakatos, 2017: 124). Tabii şunu da hatırlatmak gerekir ki, Popper aslında Newton'un kuramı gibi (aşılıp olsa da) yerleşik fizik kuramlarını bilimsel olarak görmekte, ama kendi zihninde aynı kefedeki Marksizm, Freud'culuk ve astrolojiyi bilim dışı olarak değerlendirmektedir ve bu görüşlerini temellendirmeye yarayacak bir kriter aramaktadır (Lakatos, 1989b: 124). Böyle bir motivasyonun epistemolojik ve etik değerini değerlendirmeyi Popper üzerine yapılan çalışmalara bırakmak doğru olacaktır.

Bizim tartışmamız açısından önemli olan nokta, Lakatos'un hareket noktasının Popper'ın sınır çekme problemi ile ilişkisini anlamaktır. Lakatos da hangi kuramların "bilimsel" nitelmesini hak ettiğini, hangilerinin hak etmediğini sorgulamaktadır; ancak tekil kuramlara bir tür "bilimsellik değeri" (mantıktaki "doğruluk değeri" kavramına benzetiniz) atfetmeye çalışmaktan ziyade kuramların bir arada çalıştığı "programlar" tarif etmek-

te ve ancak bu programların bilimsellik bağlamında incelenebileceğini iddia etmektedir (Lakatos, 1989a: 46-47; Lakatos, 2017: 170-171).

Kuhn'un Popper üzerine eleştirilerinin katkısı da burada devreye girmektedir. Zira Kuhn aslında bilimsel devrimleri incelemekte ve bu incelemesinde bilim pratiğinin sosyal ve psikolojik boyutlarını ortaya koymaktadır (Lakatos, 1989a: 92; Lakatos, 2017: 224).³ Lakatos'a göre Kuhn, bilimsel devrimlerin epistemolojik içeriğinin rasyonel (ussal) bir evrime tabi olmayıp esasen sosyo-psikolojik olduğunu iddia etmektedir⁴ (Lakatos, 1989a: 222; Lakatos, 2017: 90). Ancak, yine Lakatos'a göre, devrimlerle birlikte bilim pratiğinin de tarihe yayılan süreçler olduğunu ortaya koymuş olması önemlidir ve aynı durum, tarihsellik olgusu olarak Lakatos'un metodolojisinin de temel taşlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır (tabii ki kendi tarihsellik anlayışı çerçevesinde) (Lakatos, 1989a: 68-90; Lakatos, 2017: 196-221).

Buraya kadar ifade edilenler, Lakatos'un hareket noktalarına dair fikir vermektedir. Elbette burada Popper ve Kuhn eleştirilerinin haricinde "gerekçelendirmeci" (justificationist) bilim felsefelerini de kapsamlı bir eleştiriye tabi tuttuğunu not etmek gerekir. Lakatos'un ifadesiyle, "Gerekçelendirmecilere" göre, bilimsel bilgi ispatlanmış önermelerden oluşuyordu" (Lakatos, 1989a: 10; Lakatos, 2017: 126). Ancak, hiçbir önerme, arkasında bir kuramsal muhakeme veya en azından temel düzeyde bir soyutlama olmaksızın olguları birebir yansıtamaz. Başka bir deyişle, ampirik unsurların mantık düzleminde birebir ve değişmez temsilleri, izdüşümleri veya karşılıkları yoktur. Dolayısıyla, belirli önermelerden yola çıkarak mantıksal süreçler yoluyla başka önermeler türetmek ve bunlarla bir sistem kurmak mümkün olsa da, deney ve gözlemlerin ve bunlara dair yorumların eksiksiz (bir anlamda, içerdiği tüm önermelerin ispatlanabileceği) bir mantıksal sisteme indirgenmesi mümkün değildir. Bu durumu ilk fark eden Lakatos değildir: Popper ve Kuhn da esasen gerekçelendirmeci yaklaşımların eleştirisini yapmışlar ve kendi görüşlerini oluştururken bu eleştiriden yararlanmışlardır. Özellikle Popper'ın yaklaşımı burada dikkat çekmektedir; zira ona göre, ampirik bilginin çeşitli önermeleri tartışmaya yer bırakmayacak şekilde doğrulayabilmesi mümkün

1 İngilizce kavram "demarcation problem" olup, Lakatos (2017) çalışmasında "sınır çekme problemi" olarak çevrilmiş, Olpak (2014) çalışmasında ise "ayırım problemi" olarak çevrilmiştir. "Sınır çekme" kavramının daha açıklayıcı olduğu düşünülerek bu çalışmada bu çeviri tercih edilmiştir.

2 Atıfta bulunulan bu iki çalışmada Lakatos yanılsamacılığın çeşitli versiyonları olduğunu ve bunların haricinde bir de "yanılabilirlik" gibi bir alternatifin geliştirilebileceğini ifade etmektedir. Buradaki amaç Lakatos'un kendi temel motivasyon ve kavramlarını değerlendirmek olduğu için ayrıntılardan mümkün olduğunca kaçınılmaktadır. Metnin devamında, Lakatos'un sorgulamasında bilimsel önermelerin mantıksal yapı itibarıyla "yanılabilir" olması gerektiğinin okur tarafından anlaşılması olduğu varsayılacaktır.

3 Açıklayıcı bir not yararlı olacaktır: Lakatos, Popper'ın yanılsamacılığının kuram ve ampirik veri arasındaki anlık uyumsuzluklarla işleyemeyeceğini, ancak bilim pratiğinin tarihe yayılan süreci içinde gözlenebileceğini ifade ederken Kuhn'un Popper üzerine eleştirilerinden yararlanmaktadır.

4 Elbette, Kuhn'un görüşlerini kendisinden aktararak değerlendirmek gerekmektedir. Ancak, çalışmanın odağını kaydırmamak adına Kuhn'un görüşleri tartışılmayacaktır. Lakatos, kendi görüşünü ifade ederken, Kuhn'u nasıl değerlendirdiğini ifade etmekte ve bu değerlendirmeyi kendi görüşünü oluştururken kullanmaktadır. Dolayısıyla, Kuhn'a dair görüşlerinin ne oranda isabetli olduğu tartışmasını ayrıca yapmak gerekmektedir. Aynı durum, Lakatos'un yaptığı Popper değerlendirmesi ve bu değerlendirme üzerinden ürettiği argümanları için de geçerlidir.

olmasa bile, “yanlışlayabilmesi” mümkün olmalıdır⁵ (Lakatos, 1989a: 12; Lakatos, 2017: 129).

LAKATOS’UN TEMEL EPİSTEMOLOJİK SORUSU NEDİR VE BU SORUYU NASIL YANITLAMISITIR?

Lakatos, bilim pratiğinin tarihe yayıldığını, bilim insanların bireysel ve camia düzeyinde rasyonel ve irrasyonel adımlarıyla ve de toplumsal tarihten etkilenerek şekillendiğini gören bir felsefecidir ve bu tespiti içeren bir metodoloji geliştirmeyi amaçlamıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, Kuhn-Popper tartışması da onun kendi metodolojisini geliştirirken yararlandığı önemli bir kaynaktır ve hem Kuhn hem de Popper üzerine eleştirilerini kendi metodolojisini geliştirmekte kullanmıştır. Bununla birlikte, yine yukarıda ifade edildiği üzere, kendisini Popper’ın yaklaşımına yakın konumlandırmaktadır. Dolayısıyla, Lakatos’un sorusu şudur: “Popper’ın yanlışlamacılığı bilim pratiğinin tarihe yayıldığını, bilim insanların bireysel ve camia düzeyinde rasyonel ve irrasyonel adımlarıyla ve de toplumsal tarihten etkilenerek şekillendiğini anlayan bir metodolojiye dönüştürülebilir mi; evet ise nasıl?” Bu sorulardan ilk kısma verdiği yanıt “evet” şeklindedir. İkinci kısmın yanıtı ise “bilimsel araştırma programlarının metodolojisi” ile ortaya koymuştur.

Lakatos, bilimin ve etiğinin sınırlarını çizen epistemolojik kriterlerin tekil önermeler ve kuramlar düzeyinde değil, birbiriyle tamamen uyumak zorunda olmayan kuram dizilerinin belirli ampirik bulgular tarif ederek bir araya gelmesi, bu bulguları açıklaması ve buradan hareketle başlangıçta ele alınmamış özgün bulgulara götürmesi şeklinde işleyen bir bilim pratiği düzeyinde anlamlı olduğunu iddia etmekte ve söz konusu pratiğe “araştırma programı” adını vermektedir (Lakatos, 1989a: 47-90; Lakatos, 2017: 171-221). Öncüllerini eleştirirken yaptığı kimi tespitler ve bunlardan türettiği kimi kavramlar şöyle sıralanabilir:

1. Bilim pratiği hiçbir öncül görüşe dayanmaksızın “gözlenen” bir takım “olgulardan” yola çıkarak bunları açıklamak amacıyla kuramlar üretmek şeklinde işlemez; zira bir “olgu” veya “gözlem”den bahsetmek için, öncelikle, bunu tarif eden asgari bir çerçeveye gereksinim vardır (Lakatos, 1989a: 14-16; Lakatos, 2017: 132-134). Bu asgari çerçeve bütünlüklü bir kuram olmasa bile, verili durumda yerleşik kabul edilen çeşitli bilgilere dayanır. Örnek olarak, Galileo’nun astronomi gözlemi yapabilmesi için teleskop üretmede gerekli olan (ve esasen ampirik yollarla türetilmiş) geometrik optik ilkelerinden yararlanmak durumunda olması ele alınabilir (Laka-

tos, 1989a: 14-16; Lakatos, 2017: 132-134). Örneğin Ay üzerinde görülen lekeler “gerçekten” orada olabilir veya belirli bir optik fenomenin neden olduğu görüntüler olabilir; ancak verili optik bilgisine güveniliyorsa “Ay kusursuz bir kristal küre değildir, üzerinde leke olarak görünen nesneler vardır” şeklinde bir önerme bir “gözlem” niteliği taşıyacaktı.

2. Çeşitli araştırma süreçlerinde ele alınan sorular, başka araştırma süreçlerinde değişikliğe uğrayabilir. Lakatos bu duruma “problem kayması” (veya değişmesi) ismini vermektedir (Lakatos, 1989a: 31-47; Lakatos, 2017: 152-171). Örnek olarak şu hipotetik sıra ele alınabilir: Newton, kendi hareket yasaları ve kütle çekim yasasını kullanarak gezegen hareketlerini incelerken, gezegenleri önce noktasal cisimler olarak ele almış ve gezegenler arası etkileşimi yok saymıştır. Sonra gezegenlerin sonlu ebatlarını hesaba katmıştır. Sonra gezegenler arası etkileşimleri hesaba katmaya çalışmıştır. Sonra Güneş’in de sabit olmayıp hareket halinde olması gerektiğini hesaba katmıştır.⁶ Araştırma süreci, anlamaya çalıştığı ampirik bulguya ulaşana kadar çeşitli aşamalardan geçmekte ve bu aşamaların önemli bir kısmı gözleneni “olduğu haliyle” tarif etmeyebilmektedir.⁷ Dolayısıyla, bu aşamaların tek başlarına bir epistemolojik sınamaya tabi tutulmaları anlamlı değildir. Söz konusu değişiklikler araştırma sürecinin yeni bulgular ortaya koymasına yarıyorsa “ilerletici”, buna yaramayıp kuramsal temelle ilişkisi olmayan amaç odaklı (ad hoc) hipotezlerin sayısını artırma zorunluluğu doğuruyorsa “geriletici”dir (Lakatos, 1989a: 31-47; Lakatos, 2017: 152-171).

3. Araştırma süreçlerinde ilerleyici ve gerileyici evreler söz konusu olabilir. Örneğin bir araştırma süreci tarihin akışı içinde belirli bir süre boyunca hiçbir özgün bulguya ulaşılmasını sağlayamadığı halde deneysel tekniklerin gelişmesiyle özgün bulgular üretebilen bir duruma evrilebilir, veya önceden bu niteliğe sahipken daha sonra bu özelliğini kaybedebilir (Lakatos, 1989a: 70-71; Lakatos, 2017: 199). Klasik örnek yine Newton’un hareket yasalarıdır; yaklaşık 250 yıl boyunca fiziğin temel taşı oldukları halde bunlarla açıklanamayan gözlemler elektromanyetik kuram, kuantum mekaniği ve Einstein’ın görelilik kuramlarına havale edilmiştir. Ancak bir takım cesur bilim insanları, Newton’un hareket yasalarını kullanarak adı anılan diğer kuramların açıklayamadığı kimi olguları gelecekte açıklamayı başarabilirse Newton’un hareket yasalarının epistemolojik statüsü yeniden değişmiş olacaktır. Burada hakem “içsel tarihtir”.⁸

5 Lakatos’un ilgili çalışmasında Popper’in görüşleri üzerine kapsamlı bir değerlendirme yapmaktadır; ancak burada ifade edilen argümanın Popper’in temel görüşünü anımsatmak ötesinde bir amacı bulunmuyor. Bu nedenle, Popper’in yanlışlamacılığının tam olarak nasıl anlaşılması gerektiği üzerine bir tartışmaya girilmemiştir.

6 Burada verilen örnek, kaynaklarda konuyla ilgili verilmiş örneklerin bir benzeridir. Bkz. (Lakatos, 1989a: 50; Lakatos, 2017: 175).

7 “Olduğu haliyle” ibaresi 1. madde akılda tutularak kullanılmıştır.

8 İleride değinilecek, ancak bu noktada da ifade edilmesi gereken bir bilgi, Lakatos’un iki farklı “tarih” kavramına sahip olmasıdır. Bilimsel bilginin rasyonel gelişim sürecini ifade eden bir “içsel tarih” ve toplum-

4. Birlikte çalışan hipotez ve kuramlar felsefi temelleri veya başlangıç noktası kabul ettikleri önerme kümeleri bakımından tam bir tutarlılık içinde olmayabilir (Lakatos, 1989a: 55-68; Lakatos, 2017: 181-196). Lakatos'un örneklerinden biri kuantum mekaniğinin oluşmaya başladığı 20. yüzyıl başında Bohr'un (bugün fenomenolojik diyebileceğimiz) modelinin verili fizik bilgisi içinde tutarlı bir bütün oluşturmaya önermelerden müteşekkil olmasıdır (Lakatos, 1989a: 55-68; Lakatos, 2017: 181-196). Alternatif ve aşına olunması daha olası bir örnek olarak yine Newton'un hareket yasaları ile teleskopları işleten optik bilgisi arasındaki uyumsuzluklar ele alınabilir. 19. yüzyıl sonuna gelindiğinde artık elektromanyetik kuram vardır ve ışığın esasen bir tür elektromanyetik dalga olduğu anlaşılmıştır.⁹ Ancak elektromanyetik kuram ile tutarlı olan görelilik ilkesi Einstein'ın özel görelilik ilkesi iken Newton yasalarının tutarlı olduğu görelilik ilkesi Galileo'nun görelilik ilkesidir.¹⁰ Yine de o günün astronomi literatürü bu iki yapıyı birlikte çalıştırmak zorundadır; elektromanyetik kuram gök cismi gözlemlerinin yapılabilmesi için işlerken, Newton'un yasaları gözlenen hareketi açıklamak ve üzerine öngörüler yapmak için işlemektedir.

Görüldüğü üzere Lakatos, hipotezleri ve kuramları teker teker değil, belirli olgu kümeleri üzerinde birlikte çalışan ve dönüşerek ilerleyen bütünlük halinde ele almakta, bunları "doğru - yanlış" veya "bilimsel - bilim dışı" olarak değil,¹¹ "ilerleyici - gerileyici" olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Ayrıca, hipotez ve kuramlardan oluşan bütünlüğe "program" adını vermekte ve bunların (içsel) tarihin belirli bir noktasında epistemolojik statü olarak ilerletici mi geriletici mi olduklarını rasyonel kriterlerle tespit etmenin mümkün olduğunu iddia etmektedir. Geliştirdiği metodoloji, bir programın nasıl işlediğini tarif ederek bu kriterlere ulaşır. Bu noktada, Lakatos'un metodolojisini özet olarak tarif etmek uygun olacaktır.¹²

LAKATOS'UN METODOLOJİSİ

Lakatos'a göre her araştırma programının temel kabul ettiği bazı önerme kümeleri vardır. Bunlar bir anlam-

sal tarih anlamında bir "dışsal tarih" tanımlamakta ve hakemliğin içsel tarihte olduğunu iddia etmektedir; bkz. (Lakatos, 1989b: 118-121).

9 Işığın elektromanyetik dalga olduğu bilgisi elektromanyetik kuram ile ilgili yüm standart kaynaklarda mevcuttur. Klasik bir örnek olarak bkz. (Jackson, 1999: 1).

10 Buradaki tartışmada odağın kaybolmaması adına bu iki görelilik ilkesinin ayrıntılarına girilmemiştir; önemli olan ikisinin farklı olması ve ayrı ayrı bu iki ilke üzerine kurulu iki fizik kuramının gök cisimleri üzerine gözlemlerde birlikte çalışmak zorunda olmalarıdır.

11 Elbette "bilim dışılık" eleştirisi yaptığı görüşler mevcuttur, ancak buradaki vurgu, ayrımın hipotez veya kuramlardan ziyade yönetsel olarak yapılıyor olmasıdır. Lakatos'un metodolojisinde usûl, esastan önce gelmektedir.

12 Biraz daha geniş bir özet için bkz. (Olpak, 2014).

da programın "anayasası", veya onun deyişiyle "sert çekirdeğidir" (Lakatos, 1989a: 48-49; Lakatos, 2017: 172-174). Bu önermeler kümesine Lakatos "programın negatif rehberi" (negative heuristic) (Lakatos, 1989a: 48-49; Lakatos, 2017: 172-174)¹³ adını vermiştir. Bu önermelerin özelliği, programın herhangi bir noktada bunlar üzerinde değişiklik yapma veya bunlardan vazgeçme şeklinde bir olasılığı barındırmaması, bir anlamda bu önermeler "dokunulmaz" kabul edilerek hareket edilmesidir. En sevdiği örneklerden olan Newton'un kütle çekim yasasını burada örnek olarak sunmaktadır. Newton'un astronomi programının temel taşı, kütle çekim yasası ve hareket yasalarından oluşuyordu (Lakatos, 1989a: 48-49; Lakatos, 2017: 172-174).¹⁴ Newton'un astronomi programı¹⁵ üzerinde çalışan araştırmacılar, yeni bir programa geçiş yapmayı düşünmedikleri sürece sert çekirdeğe dokunmaksızın çalışmalarını yürütüyorlardı. Peki, bu yasalar tekil durumlara nasıl işliyordu, örneğin Dünya'nın hareketlerinin incelenmesinde nasıl iş görüyorlardı? Lakatos bu sorunun yanıtını araştırma programlarının bir başka unsuru olarak tanımladığı "pozitif rehber" (positive heuristic) (Lakatos, 1989a: 49-52; Lakatos, 2017: 174-178) ile vermektedir.

Pozitif rehber, bir programın temel taşları olan önermeleri kullanarak, gözlenen bir fenomenin veya incelenen bir nesnenin program içindeki tanımını yapmaya ve bu tanıyı programın araştıracağı bir probleme dönüştürmeye yarayan çeşitli araçları ve hipotezleri içermektedir (Lakatos, 1989a: 49-52; Lakatos, 2017: 174-178). Pozitif rehber, aynı zamanda, kuramsal çalışmalara bir tür "görelilik özerkliği" de sağlamaktadır. Zira, yukarıda değinildiği üzere, incelenen doğa parçalarının program içindeki tanımı ile "oldukları" halleri arasındaki açığı uzun bir süre boyunca açık kalabilmektedir ve fakat bu açığı problem değişimlerini ilerletmekten geri durmak için rasyonel bir neden teşkil etmek zorunda değildir (Lakatos, 1989a: 49-52; Lakatos, 2017: 174-178). Programa, kendini ispatlaması için zaman verilmelidir. Bu sırada çeşitli yardımcı hipotezler de gündeme alınabilir ve ayrıca üretilen ara sonuçlar sert çekirdeğin etrafında biriktirilir. Bu şekilde biriktirilen hipotez ve önermelere Lakatos "koruyucu kuşak" (protective belt) (Lakatos, 1989a: 49-52; Lakatos, 2017: 174-178) adını vermektedir.

İncelenen doğa parçasını program içinde problemlere dönüştürmeyi ve ilerleyici problem değişimleri yoluyla

13 "Heuristic" sözcüğü (Lakatos, 2017)'de "höristik" olarak çevrilmiş, (Olpak, 2014)'te ise pozitif / negatif "rehber" ve "bulgusal" güç (heuristic power) çevirileri kullanılmıştır. Kavram, tamı tamına bir "rehberlik" nosyonuna işaret etmektedir; bu nedenle bu metinde pozitif / negatif "rehber" ve "rehberlik gücü" kavramları kullanılmaktadır.

14 Lakatos, atıfta bulunulan sayfalarda yalnızca kütle çekim yasasına gönderme yapmaktadır, ancak, hareket yasaları olmaksızın tek başına işletebilecek bir kütle çekim yasası yoktur. Lakatos'un çalışmalarında bu husus bazı noktalarda açıkça ifade edilmese de kendisinin bu durumun farkında olduğunu gösteren pek çok ifadesi bulunabilir.

15 Kast edilen, Newton'un bu yasalarının temel kabul ederek astronomi pratiği icra eden tüm araştırmacılarıdır.

la yeni bulgulara ulaşmayı mümkün kılan niteliklerin toplamını Lakatos “rehberlik gücü” (heuristic power) olarak adlandırmaktadır. Bir programın rehberlik gücü, programın sert çekirdeğine dokunmaksızın, koruyucu kuşağını geliştirip programın ampirik içeriğini, yani açıklayabildiği ve öngörebildiği olguların miktarını artırma becerisidir (Lakatos, 1989a: 88; Lakatos, 2017: 219-220). Yine Newton’un astronomi programı örneği üzerinden, Newton zamanında bilinmeyen gezegenlerin sonradan “varsayılarak” ve programın rehberlik gücü sayesinde öngörülebilmesi örneği anılabilir (Miner, 2019). Bir program pozitif rehberiyle ilerleyebildiği ve bunun içermediği, veya negatif rehberinin gerektirmediği çeşitli yardımcı hipotezleri (ad hoc ayarlamalar) bir süre sonra sindirebildiği (ad hoc olmaktan çıkardığı) sürece, ayrıca yeni bulgular öngörmeye devam edebildiği sürece rehberlik gücünü sürdürüyor demektir.

Lakatos böyle bir programı “ilerleyici” olarak nitelendirecektir. Bu rehberlik gücü tükenmeye başladığında, örneğin yeni gözlenen çeşitli olguları programın pozitif rehberinin işleyişi ile izah edemeyip sürekli ad hoc ayarlamalar yapılması gündeme geldiğinde program “gerileyici” bir evreye girmiş demektir. Bu noktada, rakip araştırma programları arasından biri, gerileyen programın ampirik içeriğini bütünüyle içerdiğini ortaya koyabildiği ve gerileyen programın ancak ad hoc ayarlamalarla izah edebildiği yeni ampirik içerikleri de kendi pozitif rehberiyle ele alabildiği zaman, gerileyen programı tasfiye (veya terk) etmek için rasyonel bir neden ortaya çıkmış olur (Lakatos, 1989a: 69; Lakatos, 2017: 197-198). Yani, bilim pratiğinin bir programı kenara bırakması, Popper’ın düşündüğü gibi programın yaşamsal bir yanılığa düşmesi halinde değil, biriken yanılığın rehberlik gücünü ortaya koyabilen başka bir program tarafından açıklanabilir olması durumunda mümkündür (Lakatos, 1989a: 69; Lakatos, 2017: 197-198).

Lakatos’un programlar metodolojisinde okurun da muhtemelen tahmin edeceği bir özelliği bu noktada ifade etmek anlamlı olacaktır. Programların işleyişinde problem değişimleri önemli bir rol oynamakta ve problem değişimlerinin tarifi diyalektik bir işleyişi andırmaktadır. İnceleme nesnesinin fazlaca indirgenmiş ancak çalışılması teknik açıdan daha kolay olan bir resminden başlayan bir problem, program içinde kalarak yapılan eleştirilerle değişerek inceleme nesnesinin daha gerçekçi bir resmini sunan başka bir probleme evrilir. Lakatos, kendisi de bu işleyişin diyalektik bir işleyiş olduğunu belirtmekte ve bu işleyişin alabileceği çeşitli olası biçimleri tartışmaktadır (Lakatos, 1989a: 65-66; Lakatos, 2017: 193-194). Bu olası biçimlerin ayrıntılarına girmeden, yukarıda anılan bir örnek ile bu diyalektik işleyişi izah etmek mümkündür. Newton’un hareket yasaları ve kütle çekim yasasını kullanarak gezegen hareketlerini inceleyen bir bilim insanı ele alınmıştı. Bilim insanının ilk adımda Güneş’i sabit bir kuvvet merkezi olarak ele alması, ve her bir gezegenin hareketini bir-

birini etkilemeyen noktasal cisimlerin hareketleri gibi tarif etmesi fazlaca indirgemeci bir resim sunsa da, bu resmi çalışmak teknik açıdan daha kolaydır. Bu resim ile yola çıkan bilim insanı, örneğin bir gezegenin Güneş etrafındaki yörüngesinin ebatları ile Güneş etrafında bir tur dönüş süresi arasındaki ilişkiyi kayda değer bir yaklaşıklıkla elde edecektir. Daha sonra, gezegenlerin sonlu ebatlarını ve gezegenler (ve uydular) arası etkileşimleri hesaba katarak, örneğin gel-git dalgalarına dair çeşitli gözlemleri de açıklayacaktır. Burada, ilk problemdeki varsayımın bir eleştirisi mevcuttur; gezegenler noktasal değildir ve birbirleriyle kütle çekimsel olarak etkileşirler. Ancak halen eleştirilecek bir husus vardır; Güneş de sabit bir kuvvet merkezi değildir. Program bu şekilde problem değişimleri yoluyla ilerleyebildiği kadar ilerleyecektir. Tabii ki problem değişimleri ile ampirik girdiler arasında masa tenisine benzer bir gel-git olması zorunlu değildir, örneğin bilim insanı, görebildiği tüm özellikleri hesaba katan problemi çalışma sürecini kolaylaştırmak için çok daha indirgenmiş bir problemle başlayıp, ampirik girdi beklemeksizin adım adım da ilerleyebilir vb.¹⁶

Buraya kadar, epistemolojik hususlara odaklanıldı, ve Lakatos’un “tarihsellik” anlayışına dair ayrıntı verilmedi. Ancak, programlar metodolojisinin doğru tahlili için bu hususu da dikkate almak gerekmektedir.

Lakatos, her bilim felsefesi okulunun kendine özgü bir tarih yazımı (historiography) olduğunu iddia etmektedir.¹⁷ Ona göre, tarihçi, tarihsel kayıtlardaki olguları toplar ve bunları “rasyonel yeniden yapılandırma” (rational reconstruction) yoluyla bir araya getirir (Lakatos, 1989b: 102). Bu işlem için başvuracağı araç, takip ettiği bilim felsefesi okuludur (veya metodolojisidir) (Lakatos, 1989b: 102).

Burada kritik kavram, “rasyonel yeniden yapılandırma” kavramıdır. Lakatos, tarih yazımının kronolojiden ibaret olmadığını ifade etmekle yetinmez; bilimin evriminde bireylerin irrasyonel girdileri olsa da tarihin tüm irrasyonelliği “düzleyerek” günün sonunda rasyonel olarak ilişkilenen önermelerden oluşan bir evrimi göz önüne serdiğini iddia eder. Dolayısıyla, bu evrimi takip edebilmek için, bilim insanlarının çalışmalarına epistemoloji penceresinden bakılmalı, ortaya atıkları tezler arasındaki epistemolojik ilişkiler tespit edilmelidir. Bunun için de bir “epistemolojiye” ihtiyaç vardır. Ancak, bilim insanları attıkları her adımda rasyonel davranmak zorunda değildir. Dahası, bazı adımlarda örneğin farklı hipotezlerin denenmesi ve program açısından başarılı olanın tespit edilmesi gerekmekte, dolayısıyla

16 Burada dikkat çekecek bir husus, “problem”, “model”, “hipotez”, “kavram” gibi kavramların kullanımında literatürde ve bilim camiasında bir ortaklığın halen yerleşmemiş olmasıdır. Literatürde yer alan veya Lakatos’un kendisinin bu kavramlar için yaptığı tanımlara değinmeksin, bu çalışmanın kendi tezleri bağlamında kavramlar tanımlanmaya çalışılacaktır.

17 Bilim tarihi tartışması için bkz. (Lakatos, 1989b).

zaman zaman yerinde saymalar veya geri gidişler görülebilmektedir. Ancak tarihçi açısından önemli olan, programın nereye kadar ilerlediğidir; dolayısıyla tarihçi, bilim insanının denemelerini, yanlışlarını vs. felsefi bir değerlendirmeye tabi tutmadan bunlardan bir tarih çıkaramaz. Ve dolayısıyla, kendi metodolojisini seçer, bu metodolojinin epistemolojik ilkeleri doğrultusunda tarihsel kayıtları ilişkilendirir ve “rasyonel olarak yeniden yapılandırılmış” bir tarih anlatısı üretir.

Yukarıda değinildiği üzere, Lakatos’un kast ettiği tarih, “içsel tarihtir”; yani çeşitli programların, icra edildikleri toplumsal koşullara bakılmaksızın yalnızca içerikleri bakımından nasıl evrildiklerinin anlatısıdır (Lakatos, 1989a: 92-93; Lakatos, 2017, 224; Lakatos, 1989b: 118-121). Bir de “dışsal tarih” vardır, bu da basitçe toplumsal tarihtir. Her ne kadar Lakatos dışsal tarihin bilim tarihi yazımında ikincil öneme sahip olduğunu iddia etse de,¹⁸ tutarlı bir tarih yazımı için her metodolojinin dışsal tarihi de çalışması ve bilim tarihi yazımını dışsal tarihe dair görüşleriyle tutarlı biçimde oluşturması gerektiğini ifade etmektedir (Lakatos, 1989b: 102).

Lakatos’un tarih yazımına dair başka bir önemli düşüncesi ise rakip metodolojilerin tarihe bakılarak karşılaştırılabileceği argümanıdır (Lakatos, 1989b: 121-138). Tarihsel kayıtlar arasında kurulan ilişkilerin kayıtların kendileriyle tutarlılığı, tarih yazımı için bir sınavdır; dolayısıyla, bu tarih yazımının dayandığı metodoloji için de bir sınavdır.

Kendine özgü bir literatür oluşturmuş olan Imre Lakatos’un bilim felsefesi yaklaşımına dair özeti bu noktada keserek, diyalektik materyalizm açısından nasıl bir değerlendirmenin yapılabileceğini tartışmaya başlamak artık anlamlı olacaktır.

LAKATOS’UN METODOLOJİSİNE YÖNELİK ÇEŞİTLİ ELEŞTİRİLER

Bilimsel araştırma programlarının metodolojisine dair eleştirilerden önce, politik nitelikli bir hususu ortaya koymak gerekmektedir. Lakatos’un (bu çalışmada da anılan) makalelerinde Marksizm’e yönelik sert ve ayrıntıya girmeyen eleştirileri olduğu gözlenmektedir. Bilim felsefesindeki çeşitli tutumları büyük bir titizlikle inceleyen bir felsefecinin, Marksizm’in bilim felsefesi anlayışını incelemeye gerek görmeden gerici addetmesinin esas nedeni ideolojik olmalıdır. Elbette ideolojik motivasyonlar tartışmaya engel değildir; yalnızca, Lakatos ve Marksizm örneğinde, felsefi tutum ile etik tutum arasındaki iddia edilen bağ ile tutarlı görünmemektedir.

Az sayıda örnekten birini burada değerlendirmek mümkündür:

18 Bu iddia (Lakatos, 1989a) (çevirisi (Lakatos, 2017) ve (Lakatos, 1989b) makalelerinde çeşitli kereler ifade edilmektedir.

“Bu sürekli büyüme gereği geniş çaplı kabul gören, bilimin “birliği” ve “güzelliği” gereğinin benim rasyonel olarak yeniden yapılandırıdığım halidir. Görünürde çok farklı olan iki kuram oluşturma tipini vurgular. Zayıflığını gösterdiği Marksizm veya Freud’culuk gibi ilk tipteki programlar hiç kuşkusuz “birleşik”tir, anomalileri sindirmek için kullanacakları türden yardımcı kuramlara dair geniş bir taslak sunarlar, ama gerçek yardımcı kuramlarını her zaman olguların sonrasında tasarlar ve başka olgular da öngörmezler. (Mesela 1917’den bu yana Marksizm hangi yeni olguyu öngörmüştür?)...” (Lakatos, 1989a: 88; Lakatos, 2017: 220)

Atıfta bulunulan çalışmanın sonlarına doğru ortaya konulan bu argümanlar, çalışmanın önceki bölümlerinde Marksizm veya Freud’culuk üzerine bir tartışma yürütüldüğü ve iddia edilen şekilde bunların zayıflığının gösterildiği izlenimi vermektedir. Ancak çalışmanın herhangi bir bölümünde böyle bir tartışma yapılmadığı gibi, Lakatos’un diğer çalışmalarının hangisinde böyle bir tartışmanın yapıldığına dair bir atıf da bulunmamaktadır. Bir araştırma programının gerilediği ampirik olarak ortaya konduğunda o program dahilinde çalışmaya devam etmenin irrasyonel olacağını ve dolayısıyla bilim etiği açısından da yanlış olduğunu iddia eden bir yaklaşımın, Marksizm veya Freud’culuk konusunda aynı titizliği göstermesi beklenir. Ancak elde yalnızca, “bunların gerilediği zaten ortaya konmuştur” basitliğinde bir iddia vardır. Bu tutarsızlık esasen ideolojik değil, etik ve felsefi bağlamda kendini göstermektedir.

Marksizm’in “yeni olgu öngörülleri” beklentisi için ise, kapitalizmin hegemonyasında geçirilen tarihsel periyoda yayılmış çeşitli iktisadi, siyasi ve toplumsal krizleri anımsatmak şimdilik yeterlidir. Bu notun ardından, yeniden ana konuya dönülebilir.

Öncelikle, çağdaşı ve akranları Kuhn, Popper, Feyerebend gibi isimlerin de çokça tartıştığı fizik, kimya ve astronomi konularının bu denli ağırlıklı ele alınmasının bir ipucu verdiği ifade edilmelidir. Lakatos, kendi metodolojisini geliştirirken, “fiziksel bilimler” olarak sınıflandırılacak bir kategoriye çokça odaklanmıştır. Bir anlamda, “fiziksel bilimler için bir metodoloji” tarifi yaptığını iddia etmek mümkündür. İncelediği tarihsel dönemlerde olmasa da kendi yaşadığı dönemde bu bilimlerin büyük oranda matematiksel yapılara indirgenen, veya en azından çeşitli matematiksel yapılara indirgenmiş ve işlevsel olarak yamanabilir parçalardan oluşan programlar içerdiği görülmektedir. Elbette baştan sona tekil bir matematiksel yapının içine (bir tür “her şeyin teorisi” içine) sığdırılmaları mümkün olmamıştır. Ancak, özellikle kuramsal faaliyette “deneyin unutulup matematiğin çalışılabilir olması” durumu, bu bilimlere Lakatos’un iddia ettiği görece özerkliği sağlayan esas unsurdur. Bu unsur, bu bilimlerin icracıları arasında pragmatik bir bilim felsefesi yaklaşımının yayılmasına da katkıda bulunmuştur. İcracılar için kuramları çalışmak veya terk etmek etik bir mesele değildir;

ampirik girdileri en hızlı ve en işlevsel biçimde izah eden ve yeni ampirik bulgulara götüren teknikler felsefi temeli yok sayılarak öğretilmekte ve icra edilmektedir; tıpkı bir marangozun çırağını eğitmesi gibi.

Matematiğin kuramsal alanda ağırlığı devralmış olmasının başka bir sonucu da, Lakatos'un "içsel - dışsal" tarih ayırımına götüren yanılısamadır. Aslında, burada matematik felsefesine dair kapsamlı bir değerlendirmeye gerek olduğu açıktır. Ancak şunu iddia etmek (fiziksel bilimlerin penceresinden bakarak), halen mümkün olmalıdır: Matematiksel veya daha genel anlamda formel ilişkileri soyut bir dünyada (ister idealar dünyası, ister Popper'ın "üçüncü dünyası" (Lakatos, 1989a: 92-93; Lakatos, 2017: 224) olarak ele alın) gerçekleşen ve insan zihni vesilesiyle maddi dünya ile bağı kurulan ilişkiler olarak ele almak, doğada insan zihninin izdüşümünü aramaya denk düşmektedir. Platon'un yaptığı gibi soyut dünyaya bir öncelik atfetmek veya Lakatos'un yaptığı gibi soyut dünyayı insanın yarattığı bir dünya olarak görmek bu bağlamda bir fark yaratmamaktadır. Ve Lakatos'un kullandığı "rasyonel yeniden yapılandırma" kavramı, bu yaklaşımla çelişkili görünmektedir. Kavram yalnızca tarih yazımı bağlamında tanımlı değildir; Lakatos'un metodolojisi içerisinde pekala iddia edilebilir ki "bilimsel kuramlar doğada gözlenen çeşitli örüntülerin rasyonel olarak yeniden kurgulanmasıyla elde edilir". Kurgunun mekanı ise (kendi de fiziksel bir sistem olan) insan zihnidir. Bilgi maddidir, fiziksel uyaranlar yoluyla zihinlere ulaşmakta ve burada şekillenmektedir. Bilgiyi şekillendirmeye yarayan muhakeme süreçlerinin tabi olduğu formel ilişkilerin temsil ettiği soyutluk düzeyinin akılları karıştırması anlaşılır olsa da, bir kere fark edildikten sonra bu karışıklık tasfiye edilebilir.

Yine bu hususla bağlantılı olan bir başka nokta, sosyal bilimlere meselesidir. Lakatos'un kendisinin de yer yer eleştirdiği ve "olgun bilim" olarak görmediği sosyal bilimlerde inceleme nesnesi, fiziksel bilimlerin inceleme nesnesi gibi "dışsal" tarihten yalıtık görünebilen bir nesne değildir. Bizzat toplumsal ilişkilerin incelendiği çok çeşitli araştırma programları oluşturulabilir ve bunlar Lakatos'un metodolojisi ile değerlendirilebilir; metodoloji buna izin vermektedir. Ancak, Lakatos'un metodolojisi tarihten beklentilerini çecektir; zira toplumsal ilişkileri inceleyen herhangi bir bilim dalında "dışsal olmayan" bir tarih yazmak mümkün değildir. İlginç olan bir nokta, Lakatos'un, kanıta dayalı düşünme süreçleriyle şekillenen her türlü faaliyet için ilerleme - gerileme muhakemesini mümkün kılan bir metodoloji ortaya koymuş olmasıdır. Ancak bu durumda, sosyal bilimlere için iki olasılık ortaya çıkmaktadır: Ya bilim olmaktan azledilip yine de rasyonel işleyişi olan diğer faaliyetler (siyaset gibi) arasına katılacaklar, ya da "dışsal tarihin içsel tarihi" yazılmak zorunda kalacak.

Bilimsel faaliyetlerdeki ölçek değişiminin bilim pratiğine etkisi üzerinden de Lakatos'un görüşleri değerlendirilebilir. Lakatos'un yaşadığı dönem, 20. yüzyılın ikinci

ve üçüncü çeyrekleridir. Her ne kadar bilimsel organizasyonlar büyümeye başlamış ve bilimsel çalışmalarda istihdam edilen insan gücü artmaya başlamış olsa da, bilgi üretimindeki ölçek değişimi 20. yüzyılın sonlarında çok daha belirgin bir hale gelmiştir. İçsel - dışsal tarih ayırımını benimseyen bir kişi bunun epistemolojik ve etik standartlar üzerinde bir etkisi olmayacağını iddia edecektir; ancak böyle bir iddia, yine Lakatos'un da iddia ettiği üzere epistemolojik standartlar belirlemek için bilim pratiğinin incelenmesi gerektiği görüşüyle çelişir. Zira 20. yüzyıl başlarına kadar bilim insanları için problem seçmek ve çözmek az sayıda insanın büyük eforla gerçekleştirdiği bir iş iken ve bilginin yalnızca içeriği ilgiye mazhar olurken, 20. yüzyıl sonunda bilgi Fordist üretim bantlarında üretilir hale gelmiştir. Problem seçimleri bilim insanlarının felsefi görüş ve tercihleri doğrultusunda değil, büyük araştırma programları olarak nitelendirebileceğimiz ana akım bilimsel başlıklar altında birikmiş işlerin toplumsal iş bölümü içinde dağıtılmasıyla gerçekleşmektedir. Elbette bilim insanı veya işçisi, sözleşme özgürlüğüne sahiptir; kimse bir bilim insanına çalışacağı problemi dayatamaz (en azından "kağıt üzerinde"). Ancak konunun kuram seçimi ve gerileyen kuramların terki ile bir ilgisi kalmamıştır. Dolayısıyla, ölçek değişiminin en azından etik standartları geri dönüşsüz biçimde etkilediği açıktır.

Bu noktada yeniden tarihe bakmak ve bilim felsefelerinin laboratuvarı sayılabilecek "Newton'un araştırma programını" hatırlatmak anlamlı olacaktır. Pek çok insana ve özelde pek çok tarihçiye göre Newton'un etkisi, kendisini önceleyen dönemde Kopernik ve Galileo gibi kimi bilim insanlarının gösterdiği felsefi ve politik cesareti ve bu doğrultuda ortaya attıkları "devrimci" görüşleri kapsamlı bir bilimsel kurama dönüştürmüş olmasıdır. Anlatı çoğunlukla "kilisenin reddettiği gerçeğin dürüst ve atılğan bilim insanlarının savunulması ve sonunda bilimin kazanması" şeklindedir. Ancak Newton'un kiliseye karşı kazandığı ve kazandırdığı esas zafer, "felsefi tartışmalarda boğulmadan kullanılabilir bilgi üretmeye yarayan bir sistem kurmuş olması"dır. Sistem, aslında zamanın ruhunu yansıtmaktadır: Kilisenin bilimi, gelişen ticaret kapitalizminin teknik gereksinimlerine yeticecek bir yapıda değildir, zira "yerde ve göklerde aynı hareket yasalarının geçerli olması gerektiği" görüşü olmaksızın böyle bir kapasiteye ulaşmak (epistemolojik olarak da) mümkün değildir. Nedeni şöyle açıklanabilir: İnsanlar kabaca iki bin yıl boyunca önemli bir mekanik bilgi ve beceri birikimi oluşturmuşlardır, ancak zamanın "bilim" camiası bu bilgiyi sistematize etmeye yönelmemiştir (Bernal, 2008: 395). Buradaki tercih epistemolojik bir boyut içerse de, baskın unsuru ideolojiktir. Ancak dönemin dayattığı iktisadi ihtiyaç, bu bilgi ve beceri birikiminin sistematize edilmesini zorunlu kılmaktadır ve Newton esasen bunu yapmıştır (Bernal, 2008: 395). Newton'un "matematiksel fiziği", işleyişi makineleri andıran bir argüman üretme sistemidir; ürettiği argümanlar çeşitli deney düzeneklerinde sınanabildiği gibi bunlardan yararlanılarak yapılan ve ikti-

sadi faaliyetlerde kullanılan araçlar üzerinde de sınırlanmaktadır (Olpak, 2018: 187). Dolayısıyla, Kopernik ve Kepler ve hatta Galileo için felsefi ve politik içerikli bir tartışmada taraf seçmekten ibaret olan bir düşünce biçimi, Newton'un elinde iktisadi bir araca dönüşmüştür. Newton'un dönemin astronomi paradigmasına dair görüşlerini Kopernik veya Galileo'ya kıyasla çok daha rahat bir şekilde dile getirebilmiş olmasının epistemoloji tartışmalarıyla bir ilgisi bulunmadığı zaten açıktır.

Newton'un araştırma programı ile ilgili tartışmanın neden burada tekrar anıldığı sorulabilir. Lakatos, kuramsal bilimin göreceli bir özerkliğe sahip olduğundan söz ederken ve bu özerklik alanında bilginin "dışsal tarihten" etkilenmeksizin evrildiğini iddia ederken, "dışsal tarihin" veya ona dair görüşlerin Newton'un programı gibi fazlasıyla matematiksel bir yapı içindeki izdüşümlerini aramakta, bulamamakta ve dolayısıyla "böyle izdüşümler yok" demektedir. Ancak iki noktayı kaçırmaktadır: Birincisi, böyle izdüşümler vardır; ancak programın sert çekirdeğine dâhildir. Newton, bizzat kendisi, "yerde ve göklerde aynı hareket yasalarının geçerli olması gerektiği" düşüncesini hem felsefi düzlemde savunmuş (Bernal, 2008: 425), hem de teknik açıdan sınanabilir şekilde formüle etmiştir. Bu düşünce, "insana dair" mekanik beceriler ile "göklere dair ilahi bilgileri" aynı çantaya koymaktadır; aralarındaki felsefi statü ayrımını reddetmektedir ve epistemolojik boyutundan daha az önemli olmayan bir ideolojik boyut içermektedir.

İkincisi, programın "dışsal tarih" ile kurduğu ilişki iki yönlüdür; bu ilişkinin daha görünür olan yönü, "iktisadi bir araç olması" olarak ifade edilen ikinci yönüdür. İktisadi araçsallık, iktisadi kullanımı olan teknik bilgi birikiminin geliştirilmesi anlamına gelmektedir ve Newton'un programı kullanılarak gerçekleştirilen teknik ilerlemeleri mümkün kılan yalnızca Newton'un hareket kanunları değil, bunların geliştirmesini dayatan iktisadi koşullardır da. Lakatos deney ve kuram arasındaki diyalektik ilişkiyi kuşkusuz yakalayabilmiştir. Ancak aynı ilişki, onun "içsel" ve "dışsal" olarak kompartmanlara ayırdığı tarihte ve "içsel tarihin hakemliğinde" de kendini göstermektedir. Zira kuramsal bilimin gerçekten göreceli özerklik alanları olsa da, bu alanların sınırları mutlak değildir. Günümüzde, bilimsel araştırma programları birbirleriyle de çok sıkı şekilde ilişkilendirilmiş durumdadır ve bütünsel bir üretim süreci olarak işler hale gelmiştir. Toplumsal koşullar ve tarihle ilişki kuran, artık, kuramlar veya izole görünen programlar değil bu bütünün kendisidir. Dolayısıyla, Lakatos'un içsel tarihe atfettiği hakemlik, aslında içsel - dışsal ayrımını olmaksızın tarih tarafından icra edilmektedir. Bilimsel üretim sürecinin yöntemleri, rasyonelleri, kendi içindeki ilişki biçimleri, tarihin hakemliğinde şekillenmektedir. Dolayısıyla, henüz somuta geri döndürülememiş kuramlarda (örneğin Sicim Kuramı gibi) görülmesi zor olabilen bağ, o kuramları da içeren bilimsel bütüne odaklanıldığında net bir şekilde ayırt edilmektedir. Bu noktayı da, Lakatos'un kaçırdığı üçüncü nokta olarak saptamak

mümkündür: Bilimsel üretim süreci ile toplumsal koşullar arasındaki diyalektik ilişkinin epistemolojik içeriği etkileri, ancak bilimsel üretim sürecinin toplumsal iş bölümündeki konumunun tarifiyle anlaşılabilir.

Bir örnek vermek gerekirse, günümüzde temel bilim araştırmalarının neden gerekli olduğunu topluma açıklamakta başvuru olan işlev ele alınabilir: Teknoloji transferi. Kapitalizmin en gelişkin ve ötesi olmayan toplumsal formasyon olduğunu iddia eden egemen ideoloji, toplumsal sorunların çözümü aranışında insanlığa "daha fazla teknoloji" haricinde bir yol gösterebilmektedir. Ancak, pek çok toplumsal sorun, yalnızca mevcut ilişki biçimlerinin değişmesiyle ve bugün var olanın ötesinde bir teknolojiye gerek olmaksızın çözülebilir durumdadır. Dolayısıyla, "teknolojizm" olarak ifade edilmesi mümkün olan bir ideoloji ortaya çıkmakta, ve insanların tüm faaliyetlerini, dolayısıyla entelektüel faaliyetlerini de, kendi rasyonelleriyle tanımlamaktadır. Bunun sonucu olarak, yeni teknolojiler geliştirme motivasyonu taşıyan programlar ile temel bilim araştırma programları arasında bir bağ kurulmaktadır. Günümüzde, yukarıda bahsedilen bilimsel bütünü bir arada tutan temel motivasyon, teknoloji transferi potansiyelidir. Bu motivasyona daha yakın olan alanlar daha hızlı gelişirken, görece uzak kalan alanların gelişimi yavaş olmaktadır. Bu durum, epistemolojik içeriğin şekillenmesine tarihe yayılan bir etki yapmaktadır. Bu etkinin bir örneği, modern fizik literatüründe görülebilir. Elektronik teknolojisi için önem arz eden kuramsal yapılardan biri olan kuantum mekaniği, felsefi temelleri ve uzanımları bağlamında ele alındığında, bilimsel ve teknik bilgi birikimine duyulan güveni sarsacak derecede bilinemezci yorumlara vesile olmaktadır. Ancak bu durum, temel bilimin motivasyonu olarak sabitlenmiş teknoloji transferi beklentisini besleyen ideoloji ile çelişmektedir. Zira teknolojinin bu kadar belirleyici olarak görülmesi, teknolojiye ve onun temelini oluşturan bilimsel yapılara güven duyulduğu anlamına gelmelidir.

Peki, bu çelişkinin bilim insanları arasındaki iz düşümü nedir? Bu sorunun yanıtı, ilginç bir pragmatizmdir. Bilim insanları, çoğunlukla, bu türden felsefi sorunları görmezden gelme eğilimindedir; zira onların faaliyetini (istedikleri düzeyde olmasa da) fonlamaya devam eden sistem, bu tartışmalardan bağımsız olarak işlemektedir. Bunun sonucunda da, pek az sayıda insan, önemli bilimsel çıktılar da olacak bu gibi felsefi tartışmalarla "vakit kaybetmemekte", ve örneğin kuantum mekaniğinin realist bir versiyonunun mümkün olup olmadığı sorusu bilimsel olarak yanıtlanamamaktadır. Lakatos muhtemelen "bir gün gelir ve birileri bu soruyu yanıtlar" derdi. karşı argüman ise şu olmalıdır: "Yanıtı zorlayan toplumsal koşullar varsa, elbette yanıt bulunur." Neyse ki, bugün söz konusu toplumsal koşulların var olduğunu iddia etmek mümkündür. Bilimsel merakın tatmin edilmesi olasılığı sıfırdan büyüktür.¹⁹

19 Bu soruyla uzun süre uğraşan Einstein'ın sorunun yanıtını öğrenemeyecek olması ise biraz hüznüdür.

SONUÇ

Lakatos ve metodolojisi üzerine çeşitli eleştiriler sunuktan sonra, şunu söylemek mümkündür: Tüm sorunlu yönlerine rağmen iddia edilebilir ki Lakatos'un metodolojisi diyalektik materyalizmden öğrendiklerini icra etmekte ve diyalektik materyalizme olası katkılara zemin sunmaktadır. Bilim pratiğinin diyalektik işleyişini, tarihsel niteliğini ve (kendisi ikincil önem atfetse de) toplumsal tarihle ilişkisini ortaya koymuş olması, ana akım bilim felsefesinin gelebileceği en ileri noktayı temsil ettiğini göstermektedir. Bir programın bir öncekini tasfiye ederken ampirik içeriğini devralıp zenginleştirmesi gerekliliği şeklindeki ölçüt, bir tür içerme - aşma ilişkisi şeklinde değerlendirilebilir ve doğrudan diyalektik materyalizm bağlamında geliştirilebilir. Ayrıca Lakatos'un içsel - dışsal tarih ayrımının eleştirisi ve araştırma programları metodolojisi içinde "tarih" anlayışının bütünleştirilmesi, diyalektik materyalizm açısından geliştirici bir araştırma konusu olacaktır; bir anlamda, toplumsal tarihin epistemolojiye etkisinin kestirmeci olmayan tarifleri aranmaktadır. Yukarıda sunulan örnek, böyle bir araştırma için atılmış bir adım olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak, iddia edilebilir ki, kapsamlı bir Lakatos eleştirisinin diyalektik materyalizm literatürüne önemli katkılar sunacağı ortaya konmuştur.

KAYNAKLAR

- Bernal, J. D. (2008). Tarihte Bilim. (T. Ok, Çev.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Jackson, J. D. (1999). Classical electrodynamics. ABD: John Wiley & Sons, Inc.
- Lakatos, I. (1989a). Falsification and the methodology of scientific research programmes. Worral, J. ve Currie, G. (Ed.). The methodology of scientific research programmes (ss. 8-101). ABD: Cambridge University Press.
- Lakatos, I. (1989b). History of science and its rational reconstructions. Worral, J. ve Currie, G. (Ed.), The methodology of scientific research programmes (ss. 102-138). ABD: Cambridge University Press.
- Lakatos, I. (2017). Yanlışlama ve bilimsel araştırma programlarının metodolojisi. Lakatos, I. ve Musgrave, A. (Ed.), Eleştiri ve bilginin gelişmesi (ss. 123-246), (N. Küçük, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Larvor, B. (1998). Lakatos: An introduction. New York: Routledge.
- Miner, E. D. (2019). Neptune's discovery. Erişim tarihi: 27.06.2019, <https://www.britannica.com/place/Neptune-planet/Neptunes-discovery>.
- Olupak, M. A. (2014). "Bilimsel araştırma programlarının metodolojisi" üzerine: Özet ve düşünceler. Dizdar, A. (Ed.), Marksizm Bilime Yabancı mı? (ss. 116-135), İstanbul: Yazılama Yayınevi.
- Olupak, M. A. (2018). "Kopernik, Kepler, Galileo, Newton: Bilimsel dünya görüşünün oluşmasını nasıl etkilediler?". Madde, Diyalektik ve Toplum, 1 (4), 183-188.